

93 HARBİNİN TÜRK ROMANINA YANSIMASI

The Reflection of The '93 War Into The Turkish Novel

Doç. Dr. Mustafa AYDEMİR

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

maydemir758@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6039-6081>

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-
Journal of Ağrı İbrahim Çeçen University Social Sciences Institute-
AİCUSBED 6/2 Ekim/October 2020 / Ağrı

ISSN: 2149-3006

e-ISSN: 2149-4053

Makale Türü- <i>Article Types</i> :	Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi- <i>Received Date</i> :	29.01.2020
Kabul Tarihi- <i>Accepted Date</i> :	10.07.2020
Sayfa- <i>Pages</i> : 115-132	 https://doi.org/10.31463/aicusbed.681929

<http://dergipark.gov.tr/aicusbed>

This article was checked by

 iThenticate

93 HARBİ'NİN TÜRK ROMANI'NA YANSIMASI¹

The Reflection of The '93 War Into The Turkish Novel

Doç. Dr. Mustafa AYDEMİR

Öz

Tarihî bellek, bir ulusun millî bilincinin oluşmasında önemli bir role sahiptir. Bir toplumun ne olduğu, taşıdığı hususiyetleri ve potansiyelleri göstermesi bakımından tarih, kolektif bilinçaltını oluşturan en önemli unsurdur. Edebiyat ve tarih birbiriyle önemli ilişkileri ve ortak noktaları bulunan iki alan olarak dikkati çekmektedir. Bu yönüyle edebi metinler, yazılı belgelerin yanı sıra yaşanan anın tanıklığını göstermesi bakımından bünyesinde önemli malzemeler barındırmaktadırlar. Tarihî bilincin halka ulaşmasının ve onları etkilemesinin en etkili yolu, kurgusal bir metin olan roman türüyle mümkün olur. Bu bağlamda tarihçi, geçmişte gerçeğin peşine düşerken, romancı düşseli veya kafasında canlandırdığı bir geçmiş anlatır. Dolayısıyla tarihî romanı, gerçeğin hayal gücüyle yoğrularak yeni bir tarzda oluşturulması olarak değerlendirmek gerekir.

Tarihte 93 harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Türk toplumunun hafızasında derin izler bırakmıştır. Rusların Slav kökenli ulusları kendi kontrolüne çekme çabalarına karşı Osmanlı Devleti'nin aldığı asayiş tedbirleri, iki ülke arasında önce gerilime sonra savaşa sebep olur. Savaşın Kafkas Cephesi Komutanı Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve Nene Hatun'un şahsında somutlaşan Türk halkının kahramanlıkları, zamanla destanlaşarak dilden dile aktarılmıştır. 93 Harbi'nin sebep olduğu katliamlar, işgaller ve esaret hayatı, dönem romanlarının sayfaları arasında kendisine geniş yer bulur.

Çalışmamızın giriş kısmında tarihî romana ve 93 Harbi'nin tarihî gerçekliğine değinildikten sonra, 93 Harbi'nin Kafkas Cephesi'nde yaşananlar, Şemsettin Ünlü'nün *Yukarışehir* ve *Toprak Kurşun Geçirmez*; Hayrettin Ziya'nın *Dadaş Kız*; Ahmet Dumlu'nun *Meysun Ana*; M. Talat Uzunyaylalı'nın *Efsane Kadın Nene Hatun* gibi romanlarından hareketle verilecektir.

Anahtar Sözcükler: 93 Harbi, Kafkas Cephesi, Rus İşgali, Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Nene Hatun.

Abstract

¹ Bu yazı, Atatürk Üniversitesinde düzenlenen **II. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Bilgi Şöleni**'nde (21-23 Haziran 2019) bildiri olarak sunulmuş, bazı eklemelerle ve makale formatına uygun olarak yeniden düzenlenmiştir.

Historical memory has an important role in the formation of a nation's national consciousness. History is the most important element which constitutes the collective subconscious as it shows what a society is, its characteristics and its potential. Literature and history draw attention as two fields which have important relations and common points. In this respect, literary texts contain important materials in itself as it shows the testimony of the moment besides the written documents. The most effective way to transfer the historical consciousness to the people is only possible through the novel genre which has a fictional text. In this context, while the historian pursues the truth in the past, the novelist tells the past he imagines or the fiction. Therefore, it is necessary to consider the historical novel as a formation of the reality in a new style through imagination.

The 1877-1878 Ottoman-Russian War, known as the '93 war in history, had deep impact in the memory of Turkish society. The security measures taken by the Ottoman Empire against the attempts of the Russians to bring the Slavic nations under their control would cause first tension and then war between the two countries. The heroism of the Turkish people embodied in the person of the Caucasus Front Commander, Gazi Ahmet Muhtar Pasha and Nene Hatun, becomes epic and well known in time. The massacres, the occupations and the captivity caused by the '93 war are widely mentioned in the novels of the period.

After mentioning about the historical novel and the historical reality of the '93 War at the introduction part of our study, the events in the Caucasus Front of the War of 93, will be expressed based on the novels such as *Yukarışehir ve Toprak Kurşun Geçirmez* by Şemsettin Ünlü; *Dadaş Kız* by Hayrettin Ziya; *Meysun Ana* by Ahmet Dumlu; *Efsane Kadın Nene Hatun* by M. Talat Uzunyaylalı.

Key Words: The '93 War, Caucasian Front, the Russian Invasion, Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Nene Hatun.

Giriş

Zihnin bir köşesinde hazır bekleyen anılar ve tecrübe edilmiş yaşantılar olarak tanımlanan bellek, sadece bireylere özgü bir birikim değil; aynı zamanda toplumsal hafıza olma özelliğine de sahiptir. Geçmişte yaşananlar, tarih açısından önemsiz görünse de bazen duygusal olarak toplumun kolektif belleğinde farklı bir şekilde karşılık bulabilmektedir. Toplumun geçmişi, geleceğe taşınması olarak tanımlanan kolektif hatırlamanın en önemli işlevi, millî bir kimlik inşa etmesidir. Ancak tarihî olaylar halk tarafından aktarılırken hatırlananların geçmişten farklı bir şekilde toplumun muhayyilesinde yeniden biçimlendirilerek sunulduğu görülür. Bu yolla tarihî olaylar, yüceltilerek gelecek mutlu yarınları müjdeleyen bir mite veya destana dönüşür. Toplumun üzen, huzursuz eden durumların günümüze taşınarak tekrardan konuşulması, onların içyapımızın derinliklerinde bıraktığı baskıyı azaltmak ve paylaşarak bu baskıdan kurtulmak asıl amaçtır. Duygusal tepkiler veren beynimiz, kaybın yarattığı travmayı aşmak ve ölenlerin bıraktığı

boşluğu doldurmak amacıyla o kişilerin anısını yaşatarak ve başkalarıyla paylaşarak bunu gidermeye çalıştığı bilinmektedir (Gülpınar, 2012: 93).

Toplumsal hafıza, geçmişi daima ideal yanlarıyla hatırlamaya çalışır. Bu anlamda taraflıdır ve salt doğruyu dile getirmesi söz konusu değildir. Böylece tarihî ve geçmişle ilgili hatıraların önemli siyasal ve psikolojik amaçlara hizmet ettiği bilinmektedir (Boyer; Wertsch, 2015: 296). Araştırmaya konu olan 93 Harbi'nin romanlardaki yansıması da bu bağlamda değerlendirilmelidir. Tarihsel romanları incelerken yaşananların gerçekliği zayıflar, yerini nostaljiye bırakır. Zira bu romanlardaki gerçekliği ölçmek ve açıklamak yerine, gerçeğin toplumun hafızasında bıraktığı imgeyi duyumsamak ve duyumsatmak daha önemlidir. İhmal edilen, görmezden gelinen veya unutulmaya terk edilen acılar, bu romanlarda öne çıkarılır. Türk toplumunun hafızasında derin izler bırakan tarihî hadiselerden biri de 93 Harbi'dir.

Rusya 1856'da imzalanan Paris Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettiği Panslavizm siyasetinin bir sonucu olarak Balkanlar'daki Slav toplumu üzerinde faaliyetlerini arttırır. Özellikle Fransa'nın 1870'te Almanya karşısında yenilmesinden sonra Avrupa dengesinde ortaya çıkan durumdan faydalanan Rusya, Paris Antlaşması'nın kendisiyle ilgili hükümlerinden kurtularak Osmanlı Devleti'ne karşı daha aktif bir siyaset takip etmeye başlar. Şark meselesini halletmek üzere desteklediği ve silâh yardımıyla bulunduğu Balkan milletlerini isyana teşvik etmek için Hersek ve Bulgar isyanlarını kullanarak Bâbüâli'yi Avrupa siyasetinde yalnız bırakmaya çalışır.

Yaklaşık iki yüz kırk yıl boyunca belirli aralıklarla savaştığımız Rusların Balkanlarda etkinliğini arttırmak için Osmanlı karşıtı isyanları körüklemeye çalışması, iki ülke arasındaki ilişkileri gerer (Şirokorad, 2013: 9). İstanbul Konferansı'yla da bu sorun bir sonuca bağlanamayınca savaş kaçınılmaz olur. Rusların Slav kökenli ulusları kendi kontrolüne çekmek istemesi ve Osmanlı Devleti'nin buna karşı giriştiği asayiş tedbirleri, beraberinde Balkan Bunalımı'nı doğurur ve Avrupa devletlerinin Osmanlı üzerine baskı kurmalarına yol açar. Rusya'nın asıl amacının İstanbul'u ele geçirmek ve sıcak denizlere inmek olduğu öteden beri bilinmektedir. Diplomatik yollarla bu iş çözülemeyince Balkanlarda ve Kafkaslarda iki ülke ve onların güdümündeki unsurlar arasında çatışmalar 24 Nisan 1877'de başlar. Rumî takvime göre 1293 yılına rastladığı için 93 Harbi olarak bilinen bu savaş, Tuna Cephesi ve Kafkasya Cephesi olmak üzere iki cephede cereyan

eder. 31 Ocak 1878'de imzalanan Edirne Mütarekesi ile savaş Osmanlının ağır yenilgisiyle sona erer.

Doğu Anadolu'da Kars, Doğubayazıt ve Ardahan'a doğru üç koldan ilerleyen Ruslar; 30 Nisan'da Doğubayazıt'ı, sonra Ardahan'ı işgal eder. Buradan Erzurum üzerine yürüyen Ruslar 15 Temmuz'da mağlûp edilir. Ancak 18 Kasım'da Kars ele geçirilir. Bunun üzerine daha uygun bir savunma için Erzurum'a çekilen Osmanlı kuvvetleri, Aziziye tabyalarında Nene Hatun'un ahaliyi teşvikiyle büyük bir mukavemet örneği ortaya koyar.

Çalışmamıza konu olan 93 Harbi'nin Kafkas Cephesi'nde iki ülkenin de çeşitli ulusları kendi yanına çekerek savaşa dâhil ettikleri görülür. Özellikle "*Yerli ahaliden derlenen düzensiz ordulardan geniş ölçüde*" faydalanılan Kafkas Cephesi'nde "*Türk gönüllü birlikleri çeşitli kabilelere mensup Abhaz, Kürt ve Acarlardan; Ruslar ise Kürt, Ermeni, Çerkes vs.den*" oluşturulur. Osmanlı ordusuna komutanlık eden Ahmet Muhtar Paşa'nın üstün başarılarına sahne olan bu savaşta, Erzurum'un işgali sırasında Nene Hatun'un katkısı, incelenen romanlarda sıklıkla yer alır. Amaç, Osmanlılar açısından ağır sonuçları olan bu savaşın Doğu Cephesi'nin Türk romanına nasıl yansıdığını tespit etmeye çalışmaktır.

Çalışmamızda Şemsettin Ünlü'nün *Yukarışehir* ve *Toprak Kurşun Geçirmez*; Hayrettin Ziya'nın *Dadaş Kız*; Ahmet Dumlu'nun *Meysun Ana*; M. Talat Uzunyaylalı'nın *Efsane Kadın Nene Hatun* romanları üzerinde durulmuştur.

1. 93 Harbi'nin Türk Romanına Yansıması

Osmanlının son döneminde Elazığ yöresini konu edinen *Yukarışehir*² romanında yakında patlayacak olan 93 Harbi'nin gelişi ve roman kahramanı Yusuf'un babasının şehit olmasına neden olan Kırım Savaşı konu edinilir. Romanda 1856-1876 yılları arasında meydana gelen devrin siyasi, ekonomik ve sosyal problemleri, küçük bir Anadolu kenti olan Harput'ta yaşanan olaylardan hareketle verilir. Osmanlı sınırları içinde yaşayan azınlıkların sahip oldukları hakları suiistimal etmesi ve misyonerlerin gizli faaliyetleri etrafında şekillenen romanda Osmanlı-Rus savaşlarında (1853-1866) babasını kaybeden Dabak Yusuf'un yetimliği ve bağ komşularının kızı Hermin'e âşık oluşu da işlenen bir diğer konu olur. Roman, Dabak Yusuf'un da içlerinde olduğu 1272 doğumlu gençlerin silahaltına alınıp Erzurum'a doğru yola çıkmalarıyla son bulur. İki farklı kesimin karşılaştırılması şeklinde ilerleyen

² Eserin araştırmamıza da esas aldığımız ilk baskısı, Remzi Kitabevi tarafından 1986'da yapılmıştır.

romanda gayrı Müslimlerin savaşa alınmaması, ekonomik anlamda onların lehine gelişirken, Müslüman tebaanın savaşlar nedeniyle fakirleştiği dikkatlerden kaçmaz (Yılmaz, 2019: 351).

Şemsettin Ünlü'nün *Yukarışehir*'in bir devamı niteliğindeki *Toprak Kurşun Geçirmez*³ adlı romanı, Yusuf'un askere alınmasıyla evine dönmesi arasındaki süreci kapsar. 93 Harbi'nin çıktığı koşullar, savaşın seyri ve sonuçlarının konu edindiği romanda fedakârlığa karşın, savaşın mağlubiyetle sonuçlanmasının sebepleri detaylıca işlenir. Romanda özellikle Ahmet Muhtar Paşa'nın kişiliği ve askerlik dehası üzerinde durulur. Osmanlı ülkesinin ve yönetiminin en sancılı süreci diyebileceğimiz bu zaman diliminde hem içerden hem dışardan eleştirilen yönetim, kaybedilen topraklar, ilan edilen Kanun-ı Esasi ve gündün güne zayıflayan ordu, iflas eden ekonomi gibi hususlar detaylıca irdelenir. Balkanlarda ve Doğu Cephesi'nde tamamen fedakârlıklarla direnen halk ve ordu, nihayet yenilgi anlaşmasıyla yok olmaktan kurtulur. *Yukarışehir* eserinde değinilen azınlıklar, yoksulluk ve bozulan düzen gibi temalar bu romanın da temel çerçevesini oluşturur. Roman, Hermin'in ölümü ve Yusuf'un savaştan dönüşüyle sonuçlanır.

Hayrettin Ziya'nın 93 Harbi'ne iştirak etmiş iki gencin aşk hikâyesi çerçevesinde oluşturulan *Dadaş Kız*⁴ romanında Güllü'nün şahsında Türk kadınının gösterdiği cesaret ön plana çıkartılır. Bölgede hüküm süren ve tamamen erkeklerin hâkim olduğu yaşam kültürü içerisinde Güllü'nün yapıp ettikleri, romanın ana konusu olur. Sadece erkekler için kullanılan "*Dadaş*" vasfını hak eden Güllü'nün sevdiği adam Kadir'in peşinden cepheye gitmesi, dikkatleri oraya çevirir. Ahmet Muhtar Paşa'nın komutasındaki Türk ordusu, güçlü silahlarla saldıran Rus ordusu karşısında Erzurum halkının gösterdiği cesaretle ayakta durur. Romanda amca çocukları olan Güllü'yle Kadir'in fırtınalı aşk hikâyesi işlenirken Kadir'in hovardalıkları, hem amcasının hem de Güllü'nün kırgınlığına sebep olur. Güllü, yaptıklarına rağmen Kadir'den vazgeçemezken, babası kızını Kadir'e vermemekte ısrar eder. Baba kararının mutlak olduğu yörede Güllü kurtuluşu ancak Kadir'e kaçmakta bulur. Ancak kaçmayı tasarladıkları gün Kadir, Ruslarla savaşmak için cepheye gider. Bunun üzerine Güllü de onun peşinden cepheye koşar. Kucağında ruhunu teslim eden Kadir'in intikamını almak isteyen "*Dadaş Kız*", "*harp usullerini bilmediği için yağın kurşunlardan*" (Hayrettin Ziya, 1939: 174) korunamaz.

³ Eserin araştırmamıza da esas aldığımız ilk baskısı, Remzi Kitabevi tarafından 1988'de yapılmıştır.

⁴ İlk baskısı 1939 yılında Trabzon'da yapılan bu kitap alıntılarımıza da kaynaklık teşkil edecektir.

Evlenmek istediği Kadir'ine kavuşma hayaliyle bir kayanın dibinde “başını, Kadir'in kan ile boyalı gelinliğine koy”ar ve ruhunu teslim eder (Hayrettin Ziya, 1939: 174).

Ahmet Dumlu'nun *Meysun Ana*⁵ romanında Erzincan yöresinde 93 Harbi'nden I. Dünya Savaşı'na dek uzanan süreçte yaşananlar ele alınır. Rus işgaliyle başlayan “*Ermeni mezalimi*”nin merccek altına alındığı bu romanın önsözünde “*hakiki hayat sahnelerinin yaşanmış acı günleri*” ibaresinin yazılması, içerik hakkında ön bilgiler vermektedir (Dumlu, 1990: 5). Erzincan'daki Ermenilerin 93 Harbi'nden önceki süreçte de yaptıkları katliamlar, Onnik Çavuş'un şahsında verilmektedir. Bu durum gençlerin seferberlik çağrısına ve savaşa katılmalarına sebep olur. Savaşın yanı sıra Mehmet ile Meysun'un ayrılık hikâyesi de romanda detaylıca ele alınır. Meysun, düğünleri yapılmadan nişanlısı Mehmet'i askere yollar; ancak on yıl boyunca ondan haber alamayınca teyzesinin oğlu Cemal ile evlenmek zorunda kalır. Çevresindeki tüm insanların ölümüyle yapayalnız kalan Meysun, artık çok yaşlanmıştır. I. Dünya Savaşı yıllarındaki Rus işgaliyle gittikçe azıtan Ermenilerin uyguladığı vahşet, Rusların geri çekilmesiyle bir toplu kıyım halini alır. Roman, Meysun Ana'nın Erzincan'daki orduevine doldurulmuş üç yüz kadar masum insanı diri diri yakılmaktan kurtarmasıyla sonlanır. Erzincan'a ulaşan Türk ordusunun ve Meysun Ana'nın kahramanlıkları, Türk'ün bağımsızlık tutkusunu simgeleyen bir mesaja dönüşür.

Erzurum'un 93 Harbi'nde Ruslar tarafından işgal edildiği yılları konu edinen *Efsane Kadın Nene Hatun*⁶ romanında, bir Anadolu kadınının cesaretine tanık oluruz. Rus saldırıları karşısında Ahmet Muhtar Paşa ve Osmanlı ordusu yeterli takviyeyi alamadığı için Erzurum'a kadar çekilmek zorunda kalırlar. Uzun süren savaşlarda yorgun düşen halk ve Nene Hatun gibi kahramanlar her şeye rağmen vatani savunmak için Aziziye Tabya'sına koşar. Sivil halkın bu cesaretinden etkilenen askerler de harekete geçince, Rus ordusu çekilmek zorunda kalır. Romanda dönem halkının çektiği sıkıntıların yanı sıra Ahmet Muhtar Paşa ve Nene Hatun gibi halk kahramanlarının mücadele azmine de genişçe yer verilir.

1.1. Savaş Öncesi Genel Durum

⁵ Romanın araştırmamızda da esas ilk baskısı 1990'da Erzincan Ticaret Matbaacılık tarafından yapılmıştır.

⁶ İlk baskısı 2006 yılında yapılan bu kitaptan bundan sonra yapacağımız alıntılara da kaynaklık teşkil edecektir.

Yukarışehir romanı, Salih Sıtkı Paşa'nın Yukarışehir'e vali olarak atanması ve yeni bir kent olan Mezre'nin kurulmasıyla başlar. Romanda yakında patlayacak olan 93 Harbi'nin gelişi ve bu savaştan önce gerçekleşen ve Yusuf'un babasının şehit olmasına neden olan Kırım Savaşı konu edinilir. Osmanlı İmparatorluğunun içerde ve dışarda karışıklıklar yaşadığı bu dönemde seferberlik ilan edilmiş, terhisler kaldırılmıştır. Osmanlı-Rus savaşının (1853-1866) bütün şiddetiyle sürdüğü yıllarda Yusuf'un babası Ferhat Ağa da bu savaşa gitmiş ve bir daha da dönmemiştir. Müslim-gayrimüslim komşular arasındaki dostane komşuluklar, başka ırklara ve inançlara karşı hoşgörü gibi ilişkiler, romanda önemli bir yer tutar. Bu zorlu yıllarda on üç on dört yaşına giren Yusuf, bağ komşuları Bogos Bezirciyan'ın kızı Hermin'e âşık olur. Kuytu yerlerde buluşan bu ikili, ülkede bir süre sonra baş gösterecek huzursuzluklardan habersiz, bir gönül ilişkisi yaşamaya başlarlar. Yusuf, bir yandan geçinmek için çalışırken diğer tarafta Kuru Kadir Hoca'dan dersler almaktadır. Hermin'in Ermeni cemaatinden Nubar'ın oğlu Nişan'a verilmek istenmesi Yusuf'u derinden etkiler. Aralarında inanç ve milliyet farkını gözetmeden birbirlerini seven bu sevdalı gençlerin evlenmelerine babasının razı olmaması nedeniyle Yusuf, Hermin'i kaçırarak Dersim yöresindeki Zılfo Bey'e sığınır. Zılfo Beyin öldürülmesi sonucunda dayanaksız kalan Yusuf'la Hermin'in evlilikleri gerçekleşmez.

Kanun-i Esasi'nin ilanıyla birlikte oluşan özgür ortamın sebep olduğu faaliyetlere dikkat çekilen romanda Türk-Ermeni ilişkileri dikkat çekicidir. Meşrutiyet ile birlikte "*Ahalinin ayrısı gayrısı kalmayacak*", Meclis toplanacak ve eşitlik sağlanacaktır (Ünlü, 1986: 245-246). I. Meşrutiyetin ilan edildiği yıllarda Elazığ ve Tunceli yöresinde yaşayanlar hakkında bilgiler verilir. Gayrimüslim tebaadan olan Ermeniler ise hem bağ bahçe işleri hem de ticaretle uğraşırlar. Misyonerler ve ticaret vasıtasıyla İstanbul'la, Halep'le, Erzurum'la, Fransa'yla ve Amerika'yla ilişkileri ve iletişimleri olan Ermeniler, askere gitmemenin verdiği fırsattan istifadeyle hem çoğalmış hem de zenginleşmişlerdir.

Askere gidenlerin dönmediği, halkın fakirlikle mücadele ettiği, gayrimüslimlerin zenginleştiği ve itibar kazandığı bu yörede tüm sıkıntıyı yerli halkın çektiği görülür. Osmanlı'nın gayrimüslimleri savaşa almaması, hem nüfus hem de ekonomik bakımdan onların lehine işlerken, Müslüman tebaa, savaşlar nedeniyle hem fakirleşmiş hem de azalmıştır. Romanda savaşın bu olumsuzluğu şöyle öne çıkarılır: "*Nüfus azaldı, seyreldi buralarda. Geçen Rus Seferi... Eflak, Buğdan, Karadağ, Sırp, Bulgar, Dürzî ayaklanmaları... Siz daha iyisini bilirsiniz. Hesap etsek, şöyle yirmi, yirmi beş*

yıl... Gidenin gelmeyi, gelenin dölünden döşeğinden uzaklığı çok! Hangi eve baksan birkaç dul, birkaç yetim... Anası dul, kızı dul olanlar saymakla bitmez!” (Ünlü, 1986: 300-301).

Romanda azınlıklar meselesi, Yusuf’la Hermin’in aşkları çerçevesinde işlenir. Tanzimat Fermanı’yla birlikte Müslüman tebaayla eşit haklara kavuşan azınlıklar, bu fermanın ilanından hoşnutken, Müslümanlar “Şeriatın çiğnendiğini, Müslümanların gâvurlarla aynı seviyeye indirildiğini” iddia ederler (İnalçık, 2012: 172). Amerikan ve Fransız misyonerlerinin propagandasıyla uyarılan ve Rus devletinin kışkırtmalarına kulak kabartan Ermeniler, geçmişte hiç görülmemiş taşkınlıklara girişirler. Batı devletlerinin konsoloslukları eliyle, zayıflayan Osmanlı adeta azınlıklar bahane edilerek “terbiye” edilmeye çalışılır. Adi bir soruşturma için karakola çağrılan ve on yıldır burada olan Misyoner Wheller, yasal haklarından bahsederek ifade vermeye yanaşmayınca Binbaşı kızar:

“Ne iş yaparmış? Neden buradaymış on yıldır?

Protestan cemaatinin hizmetindeymiş. Tanrı yoluna adamışlar kendilerini. İnsanlık, kardeşlik, iyilik için çalışmış işleri.

Binbaşı sustu. Yorgun yüzünden bir karaltı geldi geçti, dişlerini sıktı.” (Ünlü, 1986: 172).

Batı misyonerlerinin ve Rusların kışkırtmasıyla taşkınlıklara girişmeleri, Ermeni azınlığın ihaneti olarak kabul edilir. Romanda Batı devletlerinin ve medyasının baskısıyla Osmanlı yönetiminin bu taşkınlıklara sessiz kaldığı ve Müslüman tebaanın da bundan rahatsızlık duyduğu anlatılır. Hatta propagandanın etkisiyle olmayan şeyler, olmuş gibi rapor edilir: *“Telgraf İstanbul’dan, dâhiliye Nezareti’nden Paşa Hazretleri. Yukarışehir’de arife günü olaylar çıktığı, ezcümle; gayrimüslimlerin kadınlarını başı açık, örtüsüz, saygısız çarşıda dolaştıkları, evlerde kadın erkek toplanıp eğlendikleri bahane edilerek; tekbir ile camilerden çıkan Müslümanların Hıristiyan dükkânlarını ateşe verdikleri, yağma ettikleri; Amerikalı iki misyonerle iki kızlarının kaçırıldığı ya da öldürüldüğü; Ermeni milletinin korkusundan kiliselere kapandığı, Müslümanların kiliseleri kuşattığı; can, mal güvenliğinin kalmadığı, ölenler, yaralananlar bulunduğu öğrenildiği yazılı!”* (Ünlü, 1986: 99).

Romanda, II. Abdülhamit dönemine denk gelen süreçte, özellikle Amerikan ve Fransız misyonerlerinin Bölge’de sıklıkla faaliyet yürütmeleri, Ermeni gençlerini bilinçlendirmek için okullar açmaları, gençleri Amerika’ya veya Fransa’ya göndermeleri teması, romanda detaylıca işlenir. Osmanlı İmparatorluğu’nda eğitim öğretimle ilgili bir yasanın bulunmayışından

yararlanan yabancı devlet okulları, 1869'da hazırlanan nizamnameye dek hayli çoğalmış ve devletin her tarafına yayılmıştır. Hatta Fransız, İngiliz, İtalyan, Alman, Avusturya, Rus devletlerinin desteğiyle kurulan bu okullardan Harput Amerikan Koleji'nin amacı Ermeni Protestan din adamı yetiştirmek olur (Polat Haydaroğlu, 1990: 130).

Osmanlının zayıflaması, misyonerlerin ve uyruğu oldukları devletlerin iştahını kabartmış, konsoloslukları eliyle, Meşrutiyet devrinin verdiği imkânlardan fazlaca yararlanmışlardır. Adeta sorgulanamaz bir edayla faaliyet yürütmeleri, roman kişilerinin ağzıyla verilir. Bütün olayların sebebi, “Müslümanlarla Hıristiyanları birbirine düşürüp hükümete baskı yapmaları için yabancı devletlerin eline geçerli bir koz vermek”tir (Ünlü, 1986: 153).

Toprak Kurşun Geçirmez'de Yusuf evine dönmeden, Hermin bir araba kazasında hayatını kaybeder. Böylece romanın tek aşk serüveni de ülkenin kaderi gibi hüsrarla sonuçlanır. Yusuf geri döndüğünde Hermin'in babası ve kardeşleri Kamer ile Artin'in kurdukları tuzaklarla uğraşır. Yusuf, Misyoner Whelere ve kızına yapılan saldırıdan sorumlu görülerek tutuklanır. Bayram sabahı Ermeniler ile Müslümanlar arasında çıkan kavga, zamanla siyasi bir kimliğe devşirilir. Yaşanan kargaşa ve misyonerlik faaliyetlerinin ardında Yusuf ve arkadaşları, 1876'da askere alınır. Roman, Yusuf'un Hermin'i son bir defa uzaktan görmesiyle son bulur.

Romanda Osmanlı vatandaşı bazı Ermenilerin “*Rus birliklerinin sınırı geçtiği, Türk topraklarında ilerlemeye başladığı günlerde, dost deyip düşmandan yana çıkmış*” ve bunlar “*Altı hafta içinde Erzurum'u ele geçirip dindaşlarına özgürlük getireceğini söyleyen Çar ordusunun, girdiği yerde kalıcı olacağına*” inanmışlardır (Ünlü, 1988: 141). Rusların Erzurum'u muhasara altına alıp teslim çağrısı yapmasına Ermeni kesiminin tüm bireylerinden aynı tepkiler gelmez. Bir kısmı yüzyıllardır birlikte yaşadığı Müslümanlarla aynı kaderi paylaşmayı tercih ederken, diğerleri Rus ordusuna güvenerek bir bağımsız Ermenistan hayali peşinde koşar: “*Kimi Ermeniler, acıyla, suskunlukla karşıladılar olup biteni; Müslüman komşuları ile birlikte, teslim çağrısına karşı çıktılar. Kimileri ise, coşkuya kaptırdılar kendilerini; hemen yarın şehrin teslim edileceğini, direnmeye kalkışacakların ise kılıçtan geçirileceğini yaydılar.*” (Ünlü, 1988: 227).

Toprak Kurşun Geçirmez'de Ermeni cemaatinden bir kısmının Rus işgaline karşı çıktığını belirtilirken, bir kısım Ermenilerin Ruslara yardım ettiği ifade edilir. Yusuf'la Hermin'in ilişkisi çerçevesinde verilen *biz* ve *öteki* hassasiyeti paylaşım savaşının nesnel koşullarında daha trajik bir hal alır. Rus işgalinin “*haksızlığa, zorbalığa, tutsaklığa boyun eğmektense yok olmayı*

yeğleyen halkın direnişiyile” (Ünlü, 1988: 230) kırılması sürecinde “*kimi Ermenilerin gelen düşmandan yana*” çıkmaları, “*ordunun önünde arkasında Ruslara yataklık ettikleri*” haberi, “*oğulları, kocaları, kardeşleri askerde olanlar*”ın Ermeni komşularından soğumalarına yol açar (Ünlü, 1988: 281).

Meysun Ana romanında bir tarafta 1870’lerden itibaren Erzincan’da baş gösteren Ermeni olayları konu edinirken diğer tarafta olayların geçtiği şehrin kozmopolit yapısı hakkında da detaylı bilgiler verilir. Osmanlı Devleti’nin henüz zayıflamadığı, dolayısıyla Ermenilerin aktif rol aldıkları “mezalim”in henüz başlamadığı bir dönemde “*hayat canlanır, işler başlar*” ve herkes işine koşmaktadır (Dumlu, 1990: 7). Ancak romanın ilerleyen bölümlerinde Ermeni mezaliminin sebep olduğu dehşet ve karamsarlık, şehre hâkim olur (Dumlu, 1990: 248).

Efsane Kadın Nene Hatun romanında Doğu Cephesi’nde savaşan ordunun yardımına koşan insanların fedakârca tavırlarına dikkat çekilerek onların her şeyleriyle “*ordunun emri*”ne girişleri anlatılır. Bir Alman subayın bölge insanını “*dağ ağaçları gibi kuvvetli, uzun boylu, dik endamlı, adaleli adamlar*” diye tarif etmesi, onların cesur tavırlarının belirtisidir (Uzunyaylalı, 2006: 71). Romanda, halkın savaş boyunca yaptığı büyük fedakârlıklara rağmen ordunun geri çekilmesi, onları derinden etkiler: “*Tahkimat, inşaat, ulaştırma, iaşe temini işlerinde bütün imkânlarıyla ordunun emrinde çalıştı, çalışıyor. Fakat askerlerimizin Erzurum’a geri çekilmesi ve mevcudunun erimesi Müslümanların kalbine dokundu ki o derece olur.*” (Uzunyaylalı, 2006: 177). Romanda adı sıkça geçen ve halk tarafından da çokça sevilen Ahmet Muhtar Paşa’nın ağzıyla bölge halkı “*çocuğu da, genci de, ihtiyarı da, kadını da... Burada gördüğü gibi, hepsi aslandır.*” diye tanıtılır (Uzunyaylalı, 2006: 198).

Rusların Erzurum’a yaklaşmasından dolayı korkan yerli halkın batıya doğru kaçıışı romanda detaylıca yer alır. Daha Ruslar gelmeden korkunun etkili olduğunu ifade eden Erzurum eşrafı, insanların “*bu adamlar şehre zorla girse*” ne ırzlarının, ne namuslarının, ne mallarının, ne de canlarının kalacağını belirterek, mücadele etmektense kaçmayı tercih ettiğini anlatır (Uzunyaylalı, 2006: 179). Ermenilerin halkın moralini bozacak eylemleri, bazı insanların şehri terk etmesi ve yaklaşan Rus ordusunun yaydığı korkunun “*dağ gibi kabar*”ması, Nene Hatun gibi kahraman kişileri harekete geçirir. Ayazpaşa Camisi Müezzini Abdullah Efendi’nin cami minaresinden gür sesiyle halka yönelik çağrısı, tüm Erzurumlular gibi Nene Hatun’u da galeyana getirir.

İşgalden önce insanları direnişe çağıran müezzinler, toplumu etkilemeye ve diri tutmaya çalışır. Rus ordusunun Aziziye tabyalarına girdiğini cami minaresinden haykıran Ayazpaşa Camisi Müezzini Hacı Abdullah Efendi, dinin halk üzerindeki olumlu etkisini kullanarak onları cesaretlendirmeye çalışır: “*Ey Ümmet-i Muhammed! Uyanın Müslümanlar! Düşman Aziziye Tabyası'na girmiş, askerlerimizi şehit etmiştir! Şu anda tabyada kanlı bir mücadele devam etmektedir! Allah'ını seven, eli silah tutan, asker evlatların imdadına yetişsin!*” (Uzunyaylalı, 2006: 234).

1.2. Savaş Sırasında Yaşananlar

Toprak Kurşun Geçirmez romanında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sebep olduğu trajedilerin Roman kahramanı Yusuf'un gözlemleriyle anlatımıdır. Aslında bu, girdikleri savaşın nedenini bilmeden memleket savunmasını ve özgürlük mücadelesini, canı pahasına yapan Anadolu insanının trajik öyküsüdür. Roman, Yusuf ve beraberindekilerin Erzurum'a doğru yola çıkmasıyla başlar. Erzurum'da savaş hazırlıkları yapılmaktadır. Daha önce orada görev yapmış olan Ahmet Muhtar Paşa, tekrar ordu komutanı olarak atanır. Rusya, Osmanlının İstanbul Konferansı ve Londra Antlaşması'nın hükümlerine uymadığını ve Hristiyan tebaaya yönelik kararları ihlal ettiğini gerekçe göstererek savaş ilan eder. Bütün bu gelişmeler arasında Yusuf, ilk olarak Ardahan'da Rus askerleriyle karşılaşır; ancak çıkan çatışmada bulunduğu tabyayı terk etmek zorunda kalır. Romanın bu bölümünde Erzurum ve çevre illerde meydana gelen çatışmalara detaylıca yer verilir. Rus saldırılarında Yusuf yaralanır. Bu arada Nişan ile Hermin evlenirler. Doğu Cephesi'nin yanı sıra Batı Cephesi'nden de bahsedilen romanda Plevne'nin kuşatıldığı haberi alınır. Rusya, Tuna'yı aşır Edirne önlerine kadar dayanır. Şartları çok ağır olan Ayestafanos antlaşması imzalanırsa da yürürlüğe girmez. Hermin, arabanın devrilmesi sonucunda ölür. Roman, Yusuf'un Yukarışehir'e dönüşüyle son bulur.

Toprak Kurşun Geçirmez'de baştan sona savaş işlenir. Bölge'nin doğusunda patlak veren 93 Harbi'nin çıktığı koşulları, seyri ve sonuçlarını tüm yönleriyle savaşın içinden veren yazar, onca fedakârlığa karşın, savaşın mağlubiyetle sonuçlanmasının sebeplerini detaylıca irdeler. Tüm olumsuz şartlara rağmen subaylarıyla birlikte girdiği destansı mücadelede halkın güvenini kazanan cephe kumandanı Ahmet Muhtar Paşa, “*yiğit yürekli insanlar*”ın öncüsü olarak tanıtılır (Ünlü, 1988: 36). Otuz iki yaşında müşirlik rütbesine yükselen bu kumandan, Yemen'den, Girit'e, oradan Makedonya'ya, Makedonya'dan Erzurum'a ve daha birçok bozgun cephesine gönderilmiş, her gönderildiği yerde başarı kazanmıştır. Birçok kritik hamlesini, İstanbul

yönetimine rağmen gerçekleştiren Muhtar Paşa, yapılan baskılar karşısında “*Ben verdiğim emri geriye almam... Beni görevden alın!*” diye İstanbul’a telgraf çekerek tepkisini ortaya koyar. Yapılanlar karşısında bocalamalar yaşasa da erzak ve teçhizat eksikliklerine rağmen Oltu’nun, Kars Kalesi’nin alınması az da olsa onu teselli eder. Ölümle burun buruna geçen savaş, onu yıldırılmaz “*elde edilen başarıların kalıcı olabilmesi için; hiç vakit geçirilmeden, eksikliklerin giderilmesi, ordunun yeni birliklerle güçlendirilmesi gerektiğini*” anlatır (Ünlü, 1988: 135). Ancak yapılan jurnaller sonuç verir ve Ahmet Muhtar Paşa, görevinden azledilerek, İstanbul’a çağrılır. Savaş biter ve yapılan Ayastefanos Antlaşması gereğince doğuda Batum, Kars, Ardahan, Beyazıt illeri Ruslara verilir.

Dadaş Kız romanında Erzurumluların 93 Harbi’ndeki kahramanlıkları anlatılırken erkeklerin dünyasına dair cesaret ve mücadele iradesi, Güllü adındaki genç kıza “*Dadaş Kız*” unvanı verilerek gösterilir. Yazarın bir yiğitlik unvanı olarak kullandığı “*Dadaş*” sözcüğü, Erzurumluların kendi aralarında kullandıkları bir sıfattır. Rusların başlattıkları saldırıların Erzurum surlarına dayanması, halkın cesaret hislerini kabartır ve direniş mücadelesi başlar. Yazarın “*gözlerini budaktan esirgemeyen, aslan yapılı dadaşlar*” dediği Erzurumlular, “*iri boylar*”ı, “*sert bakış*”ları ve bıyıkları tarak tutan heybetleriyle cesaret timsali olarak romanda tanıtılırlar. Bunlar ordunun Ruslara karşı geri çekilmesiyle harekete gelmiş, kendi inisiyatifleriyle askerlerin yardımına koşmuş kadınlı erkekli yiğitlerdir.

Dönemin Erzurum’unda yaşayan Ermeniler, kendi okullarına gönderdikleri kız çocukları ve Rus ordusuna verdikleri yardımla ön plana çıkarken, Türkler, Gazi Muhtar Paşa’nın ve Osmanlı ordusunun yanında yer almasıyla tanıtılırlar. Halkın tehlikenin farkına varması, Rus ordusunun şehre çok yaklaşp Deveboynu civarına kadar gelmesiyle olur.

Romanda öne çıkarılan önemli hususlardan biri, savaşın tüm korkunçluğuna rağmen Doğu insanının takındığı cesurca duruştur. Ağır silahlarla donatılmış Rus ordusu karşısında tutunamayan ve Erzurum surlarına kadar çekilen Ahmet Muhtar Paşa komutasındaki askerlere yardıma koşan halkın kahramanlığı verilmeye çalışılır romanda. Hem başkentteki yönetimden hem de geri çekilen ordudan ümidini kesen halk, kendi savunmasını kendisi yapar. Olanlar karşısında toparlanan halk, çok kısa zamanda “*eli kamalı, piştovlu, yatağanlı, baltalı, satırlı*” bir şekilde Topdağı eteğine doğru lav gibi süratle akmaya başlar (Hayrettin Ziya, 1939: 169).

Romanın önemli ayrıntılarından biri, Doğu Cephesinde Ruslarla çarpışan ordunun başarısızlığının Erzurumlular tarafından kaygıyla takip

edilmesidir. Romanın başında “Ahmet Muhtar Paşa gibi yılmadan çarpışan değerli kumandan” (Hayrettin Ziya, 1939: 111) onlara güven verse de zamanla ordunun gerilediği ve “Moskoflar”ın Deveboynu’na kadar geldiği haberi paniğe sebep olur. Ordunun geri çekilmesi, bir tarafta şehrin ihtiyarları tarafından münakaşa edilirken diğer tarafta Paşa’nın “tabansızın biri” olduğu fikrinin güçlenmesine sebep olur (Hayrettin Ziya, 1939: 115). Bütün bunlara rağmen onun “askerlerin en kurnazı” olduğunu savunanların olması, ona duyulan güvenin bitmediğini de gösterir (Hayrettin Ziya, 1939: 117).

Dadaş Kız romanında Rus ordusuna yardım eden Ermenilerin ihaneti, detaylıca işlenir. İki toplum arasındaki sosyolojik ve ticari farklılık, roman kişisi Cuma’nın bakışıyla verilir. Müslümanlar aleyhine oluşan durum, Ermenilerin ileride hangi hakları talep edeceklerinin de ipuçlarını saklar: “Bu hep böyle mi gidecek? Günden güne zenginleşiyor, kuvvetleniyorlar. Burası gâvur toprağı mı bizim mi?” (Hayrettin Ziya, 1939: 50). İktisadi ve siyasi seviyeleri yükselen Ermenilerin “evlerinde gizli gizli toplantılar” tertip ettikleri ve “her evde yüzlerce silah” (Hayrettin Ziya, 1939: 51) bulduklarının fısıltı halinde de olsa konuşulması, Rus ordusunun doğudan başlattığı işgal sürecinde doğrulanacak ve birçok Ermeni genci çeteler oluşturarak Osmanlı mülküne saldıracaktır. Rus ordusunun Erzurum surlarına kadar dayandığı bir zamanda Ermeniler, Ruslara gerek istihbarat ve propaganda gerekse lojistik destek sağlayarak Türk ordusunu ve milletini arkadan hançerler. Ermenilerin bu sinsî tutumları, “Domuz Ermeniler, düğün bayram yapıyorlarmış... Besle kargayı oysun gözünü” ifadeleriyle verilir (Hayrettin Ziya, 1939: 120). Romana yansıyan Ermeni imgesi olumsuzdur. Hatta Rus ordusunun propagandasını yapan Ermeniler, halkı korkutarak Erzurum’dan kaçırmak isterler: “Moskof girerse Erzurum’u üç gün üç gece soyacaklar, kadınların, kızların namusuna geçecekler, çoluk çocuk demeyip kesecekler diye uyduran o domuzlar değil miymiş?” (Hayrettin Ziya, 1939: 120).

Zaten seçkin bir zümre olarak yaşayan, eğitime önem veren bu kesim, Müslüman halkın dikkatini de çeker. Roman kişileri tarafından “Bizi içerden vurmak istiyorlar” (Hayrettin Ziya, 1939: 66) ifadeleriyle tasvir edilen Ermeniler, Türkçe bildikleri için Rus ordusuna istihbarat sağlayıp cephede değişik oyunlarla Osmanlı ordusunu çökertmeye çalışırlar. Türk askerlerinin parolasını öğrenen “Müdürgeli Ermeniler”in öncülük ettiği Rus askerleri “Aziziye istihkâmının üç tabyasından ikisini” kısa zamanda ele geçirirler. İstanbul’dan gerekli desteği alamayan Osmanlı ordusunun Ermenilerin de

lojistik ve istihbarat desteğiyle ilerleyen Ruslara karşı verdiği mücadele, ordudan ve halktan birçok insanın ölümüyle sonuçlanır.

Meysun Ana romanında 93 Harbi'nin sebep olduğu sıkıntılar ve yaşanan katliamlar, nişanlıyken askere götürülen ve on yıllık askerlikten sonra şehit düşen Mehmet'in şahsında verilmeye çalışılır. Yolunu on yıldır gözlediği nişanlısının askerden dönmemesi, Meysun'u teyzesinin oğlu Cemal ile evlenmeye mecbur bırakır; fakat bir süre sonra hem teyzesinin hem de Cemal'in ölmesi üzerine Meysun, kimsesiz yaşlı bir kadın olarak bu tehlikeli süreçte ayakta kalmaya çalışır. Romanda Rus işgaliyle başlayan Ermeni mezalimi ve Erzincan yöresinde yaşayan Müslüman Türklerin uğradığı zulümler konu edinilir. Bu savaşta Rusların ilerleyişi ve Osmanlı'nın zayıflama emareleri göstermesi, içerdeki Ermenilerin de Müslümanlara karşı *gizli hesaplar* yapıp cinayetlere girişmelerine neden olur. Bu dönemde Mehmet'in babasının öldürülerek Meysunların çayırlarına atılması ve Dursun Ağa'nın masum olduğu halde karakolda Onnik Çavuş tarafından işkenceyle öldürülüp Fırat'a atılmasıyla başlayan bu süreç, nihayet Birinci Dünya Savaşı'na kadar uzanır. Ermenilerin Türklere karşı giriştikleri "düşmanca faaliyetler"e ve savaşın başlamasıyla "değişen davranışlar"a dikkat çekilirken bunların müsebbibi olarak yine Ermeniler gösterilir (Kacıroğlu, 2017: 110).

93 Harbi'nin başladığı yıllarda askere alınan Mehmet, Meysun'la nişanlanmış, fakat düğünlerini yapamadan orduya çağırılmıştır. Mehmet, "vatan sevgisi imandan gelir" anlayışıyla Kars'a gider (Dumlu, 1990: 97). Dönemin yoksulluğunu ve şartların eşitsizliğini "Gâvur Urusun ordusu son sistem silahlar ile donatılmış, biz ise ekmek bulamıyuh." (Dumlu, 1990: 98) sözleriyle dile getiren Mehmet, azim ve kararlılığını da "Türk kanı damarımızda olduğu müddetçe her güçlük bizim için bir zevktir, bir görev yapma aşkıdır." sözleriyle ortaya koyar (Dumlu, 1990: 185).

Rus ordusunun Bolşevik Devrimi nedeniyle geri çekilmesi, hayal kırıklığı yaşayan Ermeni çetelerinin kıyıma başlamasına sebep olur. Romanda "yılan" olarak tanımlanan Ermeniler, Rus ilerleyişini fırsat bilerek Doğu illerinde olduğu gibi Erzincan'da da toplu kıyımlara girişirler. Kısa süre önce nişanlandığı Mehmet'in de askere gitmesiyle yapayalnız kalan Meysun'un yaşadığı ıstırap dolu savaş yılları, tanık olduğu Ermeni ihanetleriyle doludur (Dumlu, 1990: 102).

Silahlı Ermeni çeteleri, Sovyet İhtilali neticesinde Rus kuvvetlerinin çekilmeye başlamasıyla sivil Müslüman halka yönelik toplu katliamlara girişirler. Türk ordusunun hücumla geçmesiyle Doğu'dan sökülüp atılan bu çeteler, geri çekilirken geride vahşet manzaraları bırakır: "Ermeniler her gece

sürüler halinde insanları topluyor, sabaha kadar katlediyorlardı. Lepoonun konağına, kar kuyularına hendeklere dolduruyorlardı. Evlerde öldürdükleri insanları evlere doldurup kapıları kilitliyorlardı, şehirde kokan cesetlerin çıkardığı kokular çekilmez olmuştu. Bu yüzden cesetleri yakmaya başladılar. Sokaklar kan gölleri halindeydi.” (Dumlu, 1990: 237).

Buna direnen Meysun Ana da üç yüz kişiyi toplu kıyımdan kurtardığında kendisini tebrik eden Türk subayına “*Ben Türk anasıyım. Ben ve bütün analar Müslüman Türk Milletinin yoluna canımızı adayan şefkatli, gerektiğinde cesur analarız.*” diyerek Türk kadınının azmini ve cesaretini belirtir (Dumlu, 1990: 250). Bu ifadelerden ve yaptığı cesaretle mücadeleden çok etkilenen Türk subayı da “*Kahraman Türk anası seni saygıyla selamlıyorum.*” diyerek mücadeleyi kazanacağımıza olan inancı artar (Dumlu, 1990: 251).

Efsane Kadın Nene Hatun romanında Rus ordusunun saldırısıyla öldürülen sivil insanlar ve askerler, savaşın en trajik sonucudur. Savaşın doğurduğu bu elim netice, roman kişileri aracılığıyla “*bir çocuk oyuncağı, bir eğlence değil savaş*” denilerek lanetlenir (Uzunyaylalı, 2006: 143). Romanda savaş yıllarının kötü koşullarında ayakta kalmaya çalışan Erzurum köylüsünün yaşadığı yoksulluğun sebebi olarak Rus işgali gösterilir. Romanda halkın sadece Ruslarla değil, yoksullukla da mücadele ettiği şöyle ifade edilir: “*Şehit oğul değil, züğürtlük belimi büküyor benim... Eve gidemiyorum, şehidin bebeleri yüreğimi yakıyor. Para yok. Bir külek yağ basmıştık, peynirle beraber onu da sattık, parayı icara verdik.*” (Uzunyaylalı, 2006: 164).

Efsane Kadın Nene Hatun romanında 93 Harbi'nde Erzurum'u kurtarmak için girişilen halk destekli savunma konu edilir. Aziziye Tabyası'nı geri almak için başlatılan mücadelede cesur tavırlarıyla çevresindekileri etkileyen Nene Hatun, bu özelliğiyle kahraman Anadolu Türk kadınının sembol isimlerinden biri olur. Kentte yaşayan Ermenilerin, işgalden önce “*gizli açık*” sevinç duymaları, yerli Müslüman halkta rahatsızlığa sebep olur. Kentte yaşayan Ermenilerin yaklaşan Rus ordusundan dolayı, “*coşkulu bir heyecan*” duydukları romanda yer alır. Roman kişilerinin anlatımıyla devrin Ermeni cemaatinin, Ruslar “*şehri işgal edecek diye bayram*” ettiğini, pek çok Erzurum Ermeni'sinin Ruslara kılavuzluk ettiğini bildirir. Erzurumlular komşuları olan Ermenilerdeki değişimi birbirlerine iletirler: “*Bu bizim Ermeniler hiç rahat değil, kalplerinde bin tilki dolaşiyor, hainleri de pek çok heriflerin.*” (Uzunyaylalı, 2006: 179).

Efsane Kadın Nene Hatun romanında Rus ordusunun saldırısıyla öldürülen sivil insanlar ve askerler, savaşın en trajik sonucudur. Savaşın

doğurduğu bu elim netice, roman kişileri aracılığıyla “*bir çocuk oyuncuğu, bir eğlence değil savaş*” denilerek lanetlenir (Uzunyaylalı, 2006: 143). Romanda savaş yıllarının kötü koşullarında ayakta kalmaya çalışan Erzurum köylüsünün yaşadığı yoksulluğun sebebi olarak Rus işgali gösterilir. Romanda halkın sadece Ruslarla değil, yoksullukla da mücadele ettiği şöyle ifade edilir: “*Şehit oğul değil, züğürtlük belimi büküyor benim... Eve gidemiyorum, şehidin bebeleri yüreğimi yakıyor. Para yok. Bir külek yağ basmıştık, peynirle beraber onu da sattık, parayı icara verdik.*” (Uzunyaylalı, 2006: 234).

Rusların Erzurum’a yaklaşması ve Aziziye tabyalarını alışıyla gayrete gelen Erzurum halkı, Rus askerlerini ellerindeki “*baltalar, yatağanlar, bıçaklar, kamalar, tırpanlar, kazmalar*”la kovalamaya çalışırken Nene Hatun, ölen kardeşinin kanlı giysilerini giyip saçını keserek erkek kıyafetine bürünür (Uzunyaylalı, 2006: 235). Diğer kadınlarla cepheye koşan Nene Hatun, hem askerleri cesaretlendirir hem de birçok Rus askerini öldürerek Aziziye Tabyalarının geri alınmasına vesile olur. Daha sonra oğlunu Çanakkale Harbi’nde kaybedecek Nene Hatun’un kahramanlıkları Cephe Komutanı Ahmet Muhtar Paşa tarafından da takdirle alkışlanır. Yanındaki Kaptan Paşa’ya, “*aslanlar gibi saldıran genç*” kadının şehit mi, gazi mi olduğunu soran Ahmet Muhtar Paşa, onun gazi olduğunu öğrendiğinde çok sevinir (Uzunyaylalı, 2006: 245).

Sonuç

İncelenen romanlarda 93 Harbi’nin Türk toplumunun kolektif belleğinde duygusal anlamda derin izler taşıdığı görülmektedir. Bu savaşla ilgili aktarımların roman kişilerinin bakış açısıyla yaşanılardan farklı bir biçimde yeniden biçimlendirildiği anlaşılmaktadır. Zira toplumsal hafıza geçmişte yaşanan olayları, ideal yanlarıyla hatırlamayı uygun görmüş, gerçeklik zayıflayarak yerini ideal olana bırakmıştır. Bu yolla geçmiş yüceltilmiş, kaybetmenin acısı, azaltılmaya çalışılmıştır. 93 Harbi’yle Rusya’nın tarihî emeli olan İstanbul’a ve sıcak denizlere sahip olma isteği, romanlarda açıkça ifade edilmiştir. Ayrıca Ahmet Muhtar Paşa ve Nene Hatun gibi tarihî kişiliklerin Erzurum’un işgali esnasında gösterdikleri başarılar ve fedakârlıklar detaylıca ele alınmıştır.

93 Harbi’nin çıkacağı söylentilerinin sebep olduğu tedirginlik ve zorunlu göçler incelenen romanların hemen hepsinde işlenen ortak temalardır. Savaştan önce dostane komşulukların olduğu, başka ırklara ve inançlara hoşgörünün hâkim olduğu, ancak savaşla birlikte bu dostlukların yerini düşmanlıkların ve gizli hesapların aldığı ortaya konulur.

Türk Ermeni ilişkilerinin irdelendiği bu romanlarda Rusların desteği ve kışkırtmasıyla yüz yıllardır Osmanlıda güven ve huzur içinde yaşayan Ermenilerin ayrılıkçı faaliyetlere giriştiği, çeteler yoluyla masum halkı katlettiği görülmektedir. Askere alınan Türk gençlerinden haber alınmadığı, halkın fakirlikle mücadele ettiği, gayrimüslimlerin müreffeh bir hayat sürdüğü romanlarda genişçe yer alır. Buna karşın diğer ülkelerin misyoner faaliyetleriyle kışkırtılan Ermenilerin taşkınlıklara girişmeleri, Türk halkı tarafından ihanet olarak değerlendirilmiş ve millî bir uyanışa sebep olmuştur. Ancak bütün olup bitenlere rağmen Ermeni cemaatinden bazılarının Rus işgaline karşı çıktığı, eski komşuları olan Türkleri sahiplendiği de dikkatlerden kaçmaz.

Savaş esnasında yaşanan trajik olaylar, roman kahramanlarının bakış açısıyla verilmiştir. Roman kişilerinin nedenini ve amacını bilmeden giriştiği özgürlük mücadelesi, bir bütün olarak Anadolu insanının trajik öyküsünü temsil eder. Roman kişilerinin yaşadığı bireysel aşkların zamanla vatan aşkına dönüştüğü de görülür. Ordunun yetersiz kaldığı durumlarda halkın bir bütün olarak mücadeleye gönüllü olarak katılması, direnişin destanlaşmasına sebep olur. Ancak verilen bütün mücadelelere rağmen savaşın kaybedilişi, roman kişilerinde derin hayal kırıklığı yaratır. Savaşın kaybedilmesinden çok, yıllarca aynı kaderi paylaşan Ermenilerin düşmanla işbirliği yapması, hatta çeteler yoluyla masum halkı öldürmesi, roman kişilerinde derin üzüntüye sebep olur. Özellikle Rus ordusunun Bolşevik Devrimi nedeniyle geri çekilmesi, hayal kırıklığı yaşayan Ermeni çetelerinin kıyıma başlamasını tetikler. Tarihî gerçeklikleri olan Nene Hatun, Meysun Ana gibi roman kişileri, cesaretleri ve kahramanlıklarıyla Türk kadınının sembol isimleri olurlar.

Kaynakça

- Boyer, C. & Wertsch, J.V., (2015). *Zihinde ve Kültürde Bellek*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Dumlu, Ahmet (1990). *Meysun Ana*, Erzincan: Erzincan Ticaret Matbaacılık.
- Gülpınar, Turgay (2012). “Anıtkabir’in Unutulan Kabirleri”, *Neye Yarar Hatıralar?*, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Hayrettin Ziya (Taluy) (1939), *Dadaş Kız*, Trabzon: Yeniyol Basımevi.
- İnalçık, Halil (2012). *(Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler) Tanzimat*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kacıroğlu, Murat (2017). *Türk Romanında Ermeni Sorunu ve Tehcir*, İstanbul: Asitan Kitap.

- Polat Haydaroglu, İlnur (1990). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara: Kùltür Bakanlığı Yayınları.
- Şirokorad, A.B. (2013). *Osmanlı-Rus Savaşları*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Uzunyaylalı, M. Talat (2006). *Efsane Kadın Nene Hatun*, İstanbul: Nesil Yayınları.
- Ünlü, Şemsettin (1986). *Yukarışehir*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ünlü, Şemsettin (1988). *Toprak Kurşun Geçirmez*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Yılmaz, Nusret (2019). *Türk Romanında Doğu Anadolu*, İstanbul: Hiperyayın.